

BENDA KÁLMÁN

Szenci Molnár Albert magyar zsoltárai*

Az ószövetségi Zsoltárok könyve a Biblia legrégebbi része. A hagyomány által Dávid királynak tulajdonított 150 zsoltár első személyben írt, személyes hangú könyörgés vagy hálaadás. Pátosz nélkül, egyszerű szavakban fejezi ki érzelmeit, magasztalja Isten fenségét, hirdeti jóságát, panaszkodik el neki bánatát, és vallja meg bűnös voltát, hogy feloldozásért esedezzen, bátorítást és segítséget kérjen az élet mindennapi küzdelmeiben. Mondanivalóját minden hívő magaénak érezheti, képekkel, hasonlatokkal átszőtt beszéde, a szöveg gyakori gondolatrítmusa mindenkihez közel áll. Ahogy Bod Péter írta 1741-ben: „Minden istenfélő ember úgy olvashatja a maga lelkének indulatit, mintha ugyan maga írta volna.”

A görög *szalmosz*ból származó latin psalmus, majd a magyar zsoltár eredeti jelentése énekes, zenés dal. Már a zsidók is énekelték a zsoltárokat a jeruzsálemi nagytemplomban, s a keresztény vallásos énekekben is korán találkozunk egyes verseivel. Később alig volt jelentősebb komponista, aki egy vagy több zsoltárt meg ne zenésített volna. A katolikus egyház a középkorban a Szent Jeromos által a IV. században készített latin fordítást használta. A XV. század végén pedig már megjelennek a latinból fordított első vulgáris nyelvű fordítások, verses átköltések.

Igazán kedvelté a zsoltárok a reformáció egyházaiban váltak. Míg a katolikus misén az anyanyelvű népének inkább csak megtúrt szokás volt, a reformációban, azt mondhatjuk, tudatosan alkalmazott propagandaeszközzé vált, mely az istentiszteleten is jelentős helyet foglalt el. Protestáns felfogás szerint az ének feladata az volt, hogy a Biblia mondanivalóját közvetítse, erre legalkalmasabbak a Zsoltárok könyvének énekei voltak. Ez a magyarázata, hogy egyes megzenésített zsoltárszövegekkel már Luther 1524-ben kiadott német, majd Kálvin 1534. évi francia énekeskönyvében találkozhatunk.

Kálvin különösen nagyra becsülte a zsoltárokat. Ahogy mondta: közvetlenül az Igeből merítenek, és semmi emberit nem tesznek hozzá. Clément Marot az ő biztatására látott hozzá lefordításukhoz, s amikor a költő az első negyvenkilenc zsoltárral elkészült, 1544-ben a nyomdába

* A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Történelem Tanszékén 1993. december 7-én tartott előadás rövidített szövege

adás előtt a reformátor személyesen vetette egybe a francia szöveget a héber eredetivel. Marot halála után a fordítást Théodor de Béze (ismertebb latinositott nevén: Béza), Kálvin tanítványa, majd munkatársa folytatta. Az 1562-ben Genfben megjelent első teljes zsolnárkönyvnek olyan sikere volt, hogy még ugyanabban az évben 25 kiadást ért meg. A sikerhez persze nagyban hozzájárult, hogy a versbe szedett zsolnárok dallammal jelentek meg. A dallamok nagy többségét Loys Bourgeois szerezte, majd később a Szent Bertalan éji vérengzésben legyilkolt Claude Goudimel hangszerelte.

Jórészt a „genfi zsolnárok”-nak elnevezett francia szöveget és dallamot követték azután a különböző nemzeti zsolnárfordítások a protestáns országokban. Angliában már a Marot-féle első kiadás nyomán 1556-ban megjelent az „Anglo-Genevan Psalter”. Követte a genfi dallamokhoz igazodó P. Batheen holland fordítása, 1558-ban pedig már közvetlen szomszédságunkban, Lengyelországban is napvilágot látott a „Dávid zsolnárai” című zsolnároskönyv, Jacob Lubelczyk átköltésében, részben eredeti dallamokkal.

Az 1573-ban „Dávid király zsolnáros könyve” címen megjelent német kiadás viszont a francia dallamokat vette át, és a francia szöveget fordította. Szerzője a königsbergi egyetem jogász tanára, Antonius Lobwasser volt.

A XVI. század végére a zsolnárokat lefordították német, olasz, spanyol, holland, lengyel és cseh nyelvre, sőt 1596-ban Andreas Spetha (Spaet) fordításában latinul is megjelentek. Az 1620-30-as években viszont azt tapasztaljuk, hogy a gyülekezeti éneklésben szinte mindenütt megkezdődik visszaszorulásuk. Skóciában a református egyház által megjelentetett énekeskönyv, a „Skót zsolnárok” a XVII. század derekán már erősen megritkítja a zsolnárokat, s amit meghagy, azt is új fordításban és új dallammal közli. A XVII. század második felében Lobwasser szövegei is fokozatosan eltűnnek a német énekeskönyvekből, ahogy szinte eltűnnek a zsolnárok is. Néhány marad meg, de az is új fordításba, más dallammal.

Ugyanerre a sorsra jutottak a zsolnárok a számban jelentéktelenné zsugorodott lengyel református egyház énekeskönyveiben is. A zsolnárok még legtovább a holland reformátusok közt tartották magukat, a XVII. század második feléből több fordításuk is ismert, s a többi ágra szakasztott holland református egyházakban különböző szövegeket énekeltek, nemegyszer különböző dallamra.

A „genfi zsolnárok” népszerűsége a francia hugenotta egyházban sem volt hosszú életű. Az 1670-es évektől Marot és Béza szövegeit hiába keresük a francia énekeskönyvekben.

Ezután lássuk a magyarországi zsolnárfordítások útját. Hogy a különböző fordítások, átköltések teológiai hűségét és irodalmi színvonalát jobban megítélhessük, a 90. zsolnárok szövegének első két versszakát meg is szólaltatjuk. Azért választottuk ezt a zsolnárt, mert Magyarországon mindvégig ez volt a legkedveltebb. Följegyezték, hogy az erdélyi fejedelmek

hadai ezt énekeltek táborba szálláskor, vagy az ütközetbe indulás előtt. Ezt dalolták a gályára hurcolt prédikátorok, s a két világháború közt a kisebbségbe szakadt magyar reformátusoknak a tiltott nemzeti himnusz helyett ez volt a himnuszuk.

Áttekintésük előtt azonban közöljük a 90. zsoltár magyar szövegét a legfrissebb protestáns és katolikus bibliafordításból.

A Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsa által 1990-ben revidált fordítás szövege:

Uram, te voltál hajlékunk
nemzedékről nemzedékre.
Mielőtt hegyek születtek,
mielőtt a föld és a világ létrejött,
öröktől fogva mindörökké
vagy te, ó Isten.

A halandót visszatéridet a porba,
és ezt mondd:
térjetek vissza emberek!
Mert ezer esztendő előtted anyni,
mint a tegnapi nap, amely elmúlt,
mint egy őrvtásnyi idő éjjel.

Az 1976-ban megjelent római katolikus fordítás:

Uram, te voltál menedékünk nemzedékről nemzedékre,
mielőtt a hegyek kiemelkedtek,
mielőtt a föld és a világ kialakult.
Isten, te öröktől fogva vagy s örökké!

Te a halandót ismét porrá teszed.
Így szólsz: „Emberek fiai, térjetek oda vissza!”
Mert ezer év előtted anyni,
mint a tegnapi nap, amely elmúlt!
Vagy anyni, mint egy éjjeli őrállás.

A magyarországi protestáns éneklés XVI. századi történetéről ma még keveset tudunk. A század közepétől kezdve különböző címenek megjelenő énekeskönyvek azonban bizonyítják, hogy a gyülekezeti éneklés mindinkább szerves részévé vált a protestáns istentiszteletnek.

A templomi énekek közt viszonylag korán megjelentek egyes zsoltárok is. Benczédi Székely István gönci prédikátor már 1548-ban külön könyvben adta ki a magyarra fordított zsoltárokat („Soltár könyv”, Krakó). Benczédi a fordításra – a Szikszón keletkezett ajánlás szerint – sokak

sürgetésére szánta el magát. Azt mondja, hogy közvetlenül a zsidó nyelvből fordított, valószínűbb azonban, hogy a latin Vulgatát használta, szövegében ugyanis sok a latinizmus. A szerző a magyar stílusnak különben sem mestere.

90. zsoltár

Uram, te vagy az mi folamatunknak háza
nemzetségről nemzetségre.
Minek előtte az hegyek születetnek és az föld terömtetnék
és ez a világ, kezdettől fogva mind ez végezetig te vagy Isten.

Te téritöd meg az embert mind az romlásig,
és mondd: térjetek meg embereknek fiai.
Mert ezer esztendőök ollanak az te szemeid előtt mint az tegnapi
nap, mikor elmúlik, és mint az éjjeli vigyázás.

Benczédi nyomdokát követte Heltai Gáspár, aki évek során át szinte az egész Bibliát lefordította, és részletekben saját nyomdájában kiadta. Zsoltárfordítása 1560-ban jelent meg („Soltár azaz Szent Dávidnak könyvei, Kolozsvár) II. János királynak, azaz Szapolyai János Zsigmond erdélyi fejedelemnek dedikálva. Ez is prózai fordítás, és az a valószínű, hogy a fordítások egy részét nem is Heltai készítette, de azt, hogy ki, és hogy melyiket, nem tudjuk. A bevezetőben azt mondja, hogy a fordításnál az eredeti héber szöveg mellett a Vulgata latin és Luther német szövegét is tekintetbe vették. Nem mondja, de a szöveg tanúsítja, hogy Benczédiét is ismerte. Az egyes zsoltárok fordítása nem azonos szintű. Van, amely szóról szóra tolmácsolja a szöveget, van, amelyik csak az értelmi hűség visszaadására szorítkozik. Stílusát tekintve látszik, hogy keresi a magyaros fordulatokat, de nem éri el Heltai más műveinek irodalmi színvonalát. Később Károlyi Gáspár bibliafordításánál felhasználta Heltai zsoltárszövegeit, de arról nem beszélhetünk, hogy általánosan ismertté váltak volna. Ebben közrejátszott, hogy az eredetileg lutheránus Heltai a zsoltárok kiadásakor már kálvinista volt, hamarosan azonban az unitáriusokhoz csatlakozott, így egyik felekezet sem tekintette őt teljesen magáénak.

90. zsoltár

Uristen, te voltál a mi nyugodalmunk
nemzetségről nemzetségre.
Minek előtte a hegyek lennének és a föld a világgal egyetembe
terömtötjének, mind örökken örökké te vagy Isten.

Mindaddig forgatod az embert miglen megromol,
És ezt mondog: visszatérjetek embernek fia,
Mert ezer esztendő te előtted, mint a tegnapi nap,
melly elmúlt, és mint az éjjeli virrasztás.

Mellőzzük most azokat, akik csak egy-két zoltárátköltést írtak, így Thordai Benedeket, Siklósi Mihályt vagy a Kodály Zoltán Psalmus Hungaricus által ismertté lett Kecskeméti Vég Mihályt, úgyszintén Szegedi Gergelyt és Sztárai Mihályt, egyébként éppen a 90. zoltárt egyikőjük sem fordította le.

Az első, aki mind a százötven zoltárt lefordította, az 1580-as években Bogáti Fazakas Miklós volt. Átköltései azonban csak kéziratban, lopva terjedtek, ugyanis antitrinitárius szemléletben íródtak. Szerzőjük a kolozsvári unitárius kollégium teológiai tanára, Jézus isteni voltát tagadó, szélsőséges, már a szombatosok felé hajló hitelvei miatt kénytelen volt Erdélyt elhagyni. A török hódoltságbeli szentháromság-tagadók központjába, Pécsre húzódott, s itt írta zoltárátköltéseit.

Fazakas nem érzi át a zoltárok szellemét, okoskodó betoldásokkal felhívítja, nemegyszer félreviszi az eredetit, mondatai bonyolultak, mondanivalójuknak nincs ereje. Egyébként csak a szombatosok énekeltek, sem más felekezetbeliekre, sem az irodalomra nem volt hatása.

90. zoltár

Hogy ez nagy pusztán lakunk és nincs bántásunk,
Uram, csak neked köszönjük, te vagy ótalmunk,
Vastól, embertől, égtől bátor hajlékunk,
Hogy nem árt semmi, örökül néked kell hálát adnunk.

Az nagy hegyek, az nagy föld még hogy nem vala
Még így, mint most, ez szép kerek világ nem vala,
Állapotunkról mindent immár tudsz vala,
Hogy elesünk és térhetünk, arról már gondolsz vala.

Dorgálsz azért bününkért és fogyatsz minket,
Az kik ugyan nem fogadjuk szép intésedet,
Ez csapással meginted az esendőket,
Kiről ha hozzád megtérnek, nem vered meg úgy őket.

Lassan-lassan elfogyassz versenyeseket,
Nem gondolod anélkül is kis idejeket,
Mert nálad ezer esztendő téssen egyet,
Mint egy tegnap, mint egy reggel, ki hogy volt meg sem tetszett.

Számos részfordítás után 1590-ben jelent meg a teljes Szent Írás magyarul, Vizsolyban, Károlyi Gáspár gönci prédikátor fordításában. Ez a munka, mely az évszázadok során száznál több kiadásban, sok százezer példányban jelent meg, a magyar református vallásosság, világszemlélet és mentalitás formálódására minden más könyvnél nagyobb hatással volt csakúgy, mint az egész magyar irodalmi és köznyelv alakulására. Többen elmondták: stílusa méltóságteljes, bár nem egy helyt csiszolatlan, mondat-szerkezeteiben latinosságok bukkannak elő, mégis nyelve kifejező és erőteljes. Károlyi a héber és görög eredetiből fordított, használta a Vulgatát, és ismerte a korábbi magyar fordításokat is. Ezt a zsolttárolnál is észlelhetjük.

90. zsoltár

Uram, te minékünk hajlokunk voltál minden időben.
Minekelőtte az hegyek lennének és formáltatnék az föld és ez világ, öröktől fogva mind örökké te vagy Isten.

Ki az embert semmivé térszed, és ezt mondod:
térjetek az földbe embereknek fiai.
Mert az ezer esztendő te előtted mind az tegnapi
nap, melly elmúlt, és az éjtszakának negyed része.

A magyar nyelvű teljes Biblia megjelenése után református részről egyre sürgetőbben vetődött fel a Zsolttárok könyve versben, éneklésre alkalmas formában magyar nyelvre való átültetése. Ahogy Ujfalusi Imre írta 1602-ben kiadott énekeskönyvének előszavában: „Az ki azért ebben munkálkodnék, hogy tudni illik az egész Psaltérium bötü szerént kimenne, drága, hasznos és dicséretes dologban munkálkodnék”.

Mindez közrejátszott abban, hogy több évi előkészület után Szenczi Molnár Albert 1606 tavaszán hozzákezdett a genfi zsolttárok lefordításához, a francia dallamokra.

Naplója szerint Szenczi Molnár a genfi zsolttárokkal 1594-ben ismerkedett meg Heidelbergben. A templomban Lobwasser német fordításában énekeltek a francia dallamokra, az egyetemi közösségben pedig Andreas Spetha latin szövegével. Fordításánál ezt a két szöveget tartotta szem előtt, harmadiknak pedig – amelyet nem egyszer némi költői változtatással át is vett – Károlyi Gáspár prózai fordítását. Hogy Benczédi és Heltai fordítását használta-e, nem tudjuk, de Fazakasét biztos hogy ismerte. Szövegét végül összevetette Marot és Béza francia szövegével is. A fordítást 1606. március 9-én kezdte el Heidelbergben, majd közben három hónapos szünetet tartva szeptember 23-án fejezte be Altdorfban. „Psaltérium Ungaricum Szent Dávid királynak és prófétának százötven zsolttári” címen 1607 májusában jelent meg Herbornban.

A Psaltorium ajánlásában Szenczi Molnár elmondja, hogy elsősorban a biblikus mondanivaló hű visszaadására figyelt. „Nagyobb gondom volt az fundamentombéli értelemnek fordítására – hogy nem az verseknek ékesgítésére.” Ugyanakkor tudatos írói igényességre törekvését jelzik azok a szavak, amelyekkel megrója a korábbi magyar fordításokat, mondván: „nemelyik igen paraszt versekben vadnak foglálván. Noha még az Szentléleknek is kedves az versek szép egyező volta”.

A herborni első kiadást már 1608-ban követte a második, a Vizsolyi Bibliának Szenczi Molnár által sajtó alá rendezett hanau kiadása függelékében. Az 1646. évi szatmári zsinat rendelkezése óta pedig szerves részét alkotta a magyar református énekeskönyveknek. A református gyülekezeti éneklésben, falun vagy városban három évszázadon át Szenczi Molnár magyar zsoltárai álltak az első helyen. A Psalterium Ungaricum a Biblia mellett a magyar református kegyességnek, sőt népi és nemzeti művelődésünknek legnagyobb hatású könyve. Bátran mondhatjuk, hatása a nemzetközi összehasonlításban is egyedülálló. Szövegét véglegesnek érezzük, elképzelhetetlen, hogy magyar nyelven valaha is külön verses fordítást írjon valaki.

Ritkán fordul elő az irodalomban, hogy a fordító annyira azonosul az eredeti szöveg mondanivalójával és érzelmi világával, mint Szenczi Molnár Albert Dávid zsoltáiraival. A zsoltárokban testet öltő vallásos világnézet azonos volt az ő meggyőződésével, komoly, nemegyszer komor, de soha el nem csüggedő, harcrakész magatartása az ő érzelmvilágával. Mintha saját életének szenvedéseit és küzdelmeit foglalta volna versekbe, mintha ellenségeivel való saját tusakodásában és perlekedésében kérné Isten segítségét, soraiból árad a személyes mondanivaló. Ugyanakkor ez az őtestamentomi biblikus lírában megnyilatkozó személyes vallomás a három részre szakadt, külső és belső ellenség által gyötört, állandó háborúságban élő Magyarország és nép sorsának valóságában gyökerezett, s a költő szavait, egyéni érzelmeit magáénak érezhette a magyar társadalom egésze. Ifjúságának emlékeit idézik a zsoltáriró szavára rezonáló kisaliforniai tájleírások, a becsületes munkával elnyert Isten áldásától kiviruló sikk mezők és a baromcsordák, „a szép szántóföldek sűrű gabonákkal,” a földművelő élet hétköznapijainak megelevenítése, nehéz munkájának dicsérete. A Psalterium Hungaricum a mezővárosi, már polgárosodó magyar parasztság szenvedéseit és hitét, jobb élet és emberibb sors utáni vágyakozását fejezi ki egy nagy költő művészi megfogalmazásban.

Lehet, hogy Marot francia zsoltárainak költői stílusa csiszoltabb, hogy Béza vagy Lobwasser fordítása teológiailag pontosabb, de a tartalommal, a zsoltárok hangulatával való érzelmi azonosulásban, valamint a kifejezés erőteljességében Szenczi Molnár mindegyiket felülmúlja. Németh László írta egy 1928-ban megjelent cikkében: „Molnár Albert visszaadott valamit Dávid királynak, amit Marot és Béza elvettek tőle.” Ez teszi magyar zsoltárait az eredetivel egyenrangú költeményekké.

90. zsoltár

Tebened bízunk elejitől fogva,
Uram, téged tartottunk hajlékunknak.
Mikor még semmi hegyek nem voltanak,
Hogy még sem ég, sem föld nem volt formálva,
Te voltál és te vagy erős Isten,
És te megmaradsz minden időben.

Az embereket te meghagyod halni,
És azt mondd az emberi nemzetnek:
Legyetek porrá, kik porból löttetek.
Mert ezer esztendő előtted annyi
Mint az tegnapnak ő elmúlása,
És egy éjnek rövid vigyázása.

Amikor a protestáns egyházakban a gyülekezeti éneklésből a zsoltárok Európa-szerte mindjobban visszaszorulnak, Szenczi Molnár Albert magyar zsoltárai akkor indulnak el győzelmi útjukon. A magyartól elűtő francia dallamokat, az idegen ritmust nehezen fogadják el a református gyülekezetek. „Az Psalterium igen-igen szép volna – írta Nagyszombatból Asztalos András Szenczi Molnárnak 1609. február 10-én –, de öregb (értsd: nagyobb) literákra kellett volna megosztani, az melynek az nótáit kitalálják. Mind itt nálunk s mind Komáromban, Ujvárbán igen élönek vele az ekléziában, de hogy az muzsika az magyaroknál tudatlanságban vagyon, nehezen találják ki az nótáit az dicséreteknek.” Csak lassan tanulják meg a dallamot, többnyire módosítják, és a ritmust elrontják, de az 1600-as évek végén már általános a templomi éneklésük. Zenekutatóink megállapítása szerint a francia dallamok alig, vagy inkább semmit sem hatottak a magyar népzeneire. A magyar zsoltárok nyelvi, kifejezésbeli fordulataival viszont nemegyszer találkozunk a köznyelvben. A magyar református magatartás, mentalitás formálásában pedig legföljebb a Vizsolyi Biblia verse nyezhet vele. A magyarrá vált genfi zsoltárok a bizonyíték rá: nem mindegy, hogy ugyanazt a mondanivalót ki hogyan, milyen művészi fokon szó laltatja meg. Tudta ezt Szenczi Molnár is, s erre gondolt, amikor leírta: „még az Szentléleknek is kedves szép egyező volta.”

Kálvin álma: a genfi zsoltárok éneklésében összekovácsolódó református világközösség nem valósult meg. Sőt a reformátusok tábora a XVIII. századtól kezdve még egy országon belül is több részre szakadozott. Abban, hogy a magyar református egyház minden viszontagság, belső ellentét és harc után mégis együtt maradt, nem szakadozott részekre, bizonyára része volt a Szenczi Molnár Albert által magyarrá tett genfi zsoltároknak is.

IRODALOM

A genfi zsoltárookra és elterjedésükre Európában:

O. Douan: Clément Marot et le Psalter huguenot. I-II. Paris 1878-79.

Csomasz Tóth Kálmán: Hároszmászötvenéves a Psalterium Ungaricum (Református Egyház, 1957. 107-111)

Szenczi Molnár zsoltárait:

Császár Ernő: Sz. M. A. zsoltárai (Irodalomtörténeti Közlemények, 1914. 3 folytatás)

Csanda Sándor – Keserű Bálint (szerk.): Szenczi Molnár Albert és a magyar késő - renesztáns. Szeged, 1978.

Németh László: Molnár Albert zsoltárai és ritmikájuk (Protestáns Szemle, 1928. Az idézet 23. 1.)

Áprily Lajos: A zsoltárfordító (uo. 1934.); Meskó Dezső: Szenczi Molnár Albert a zsoltárfordító (Beregszász, 1934.); Baráth Imre: Szenczi Molnár Albert zsoltárfordításaiából a nép ajkára átment szólásformák (Debreceni Protestáns Lap, 1934.)

Tolnai Gábor: Szenczi Molnár Albert értékelésének néhány kérdése (Tolnai G.: Nőnek az árnyak, Budapest, 1981. kötetben)

Horváth János: A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete, Budapest, 1957.; A magyar irodalom története. I-II. Főszerk. Sötér István, szerk. Klaniczay Tibor. Budapest, 1969.

A XC. zsoltár modern fordítása,

protestáns: Biblia (Új Szövetség és Zsoltárok Könyve. Kiadja a Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest, 1993.)

katolikus: Biblia. Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás. Szent István Társulat, 1976.) – Bogári Farkas Miklós: Magyar zsoltár. Sajtó alá rend.: Szabó Gábor és Gilicze Gábor. Budapest, 1979.

Thordai János zsoltárai: Régi Magyar Költők Tára, XVII. Század, 4. k. Az unitáriusok költészete. Sajtó alá rend.: Stoll Béla, Tarnóczy Márton és Varga Imre. Budapest, 1967.

Szenczi Molnár Albert zsoltárai: Régi Magyar Költők Tára, XVII. 6. k. Sajtó alá rend.: Stoll Béla. Budapest, 1971.

Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai. Kiadta: Dézsi Lajos. Budapest, 1898. (Asztalos András levele: 297. 1.) – Csomasz Tóth Kálmán: A református gyülekezeti éneklés. Budapest, 1950. Papp Géza: A XVII. század énekelt dallamai (Régi magyar dallamok tára II.), Budapest, 1920.